

به نام خدا

هیدروپلیتیک رودخانه‌های مرزی ایران

نویسندگان:

ریحانه صالحی بادی

زکریا افتابی

امیرحسین صاد

فرهنگ عامه

انتشارات فرهنگ عامه

فهرست مطالب

۷ پیشگفتار

۱۱ مقدمه

۱۳ فصل اول مفاهیم اولیه

۱۴ ۱-۱-۱ مرز

۱۴ ۱-۱-۲ مفهوم مرز

۱۴ ۱-۱-۳ انواع مرز

۳۵ فصل دوم ماهیت و اهمیت مرزی از نظر حقوقی و سیاسی

۳۶ ۱-۲ مسائل حقوقی رودخانه‌های مرزی

۳۶ ۱-۱-۲ شکل‌گیری مسائل حقوقی

۳۹ ۱-۲-۳ دکترین‌های حقوق بین‌الملل رودخانه‌ها

۴۵ ۲-۲ مسائل سیاسی رودخانه‌های مرز

۴۷ ۳-۲ رودخانه‌های بین‌المللی بستر منازعه یا هم‌نار

۵۷ فصل سوم هیدروپلیتیک رودخانه‌های مرزی

۵۸ ۱-۳ کمبود آب و گسترش نیاز

۵۹ ۲-۳ شاخص‌های تعیین بحران آب

۶۰ ۱-۲-۳ شاخص فالکن مارک

۶۰ ۲-۲-۳ شاخص سازمان ملل

۶۱ ۳-۲-۳ شاخص موسسه بین‌المللی مدیریت آب

۶۱ ۳-۳ دلایل اختلافات رودخانه‌های مرزی

۶۷ ۴-۳ پیشینه منازعات بر سر رودخانه‌های مرزی در منطقه خاورمیانه

۶۸ ۳-۵ مسائل آب در حال حاضر

۶-۳- هیدروپلیتیک خاورمیانه ۷۲

فصل چهارم مرزهای رودخانه‌های جمهوری اسلامی ایران ۷۵

۴-۱- کلیات هیدرولوژی ایران ۷۶

۴-۲- ایران و مسئله آب ۷۶

۴-۳- رودخانه‌های مرزی ایران ۷۷

۴-۴- بحران آب در ایران ۸۰

فصل پنجم رودخانه‌های مرزی شرق جمهوری اسلامی ایران ۸۳

۵-۱- مهمترین رودخانه‌های مرزی شرق کشور ۸۴

۵-۲- حوضه رودخانه مرزی تجن ۸۴

۵-۲-۱- هیدرولوژی رودخانه تجن ۸۴

۵-۲-۲- هیدروپلیتیک رود تجن ۸۵

۵-۲-۳- راهکارهای عملی برای جلوگیری از فرسایش حوضه‌ی رودخانه‌ی تجن ۸۶

۵-۳- حوضه رودخانه هیرمند ۸۶

۵-۳-۱- هیدرولوژی هیرمند ۸۷

۵-۳-۲- نوسان جریان آب هیرمند و سیر تحول مناسبات سیاسی ایران و افغانستان ۹۲

۵-۳-۳- ویژگی‌های مورفولوژی رودخانه هیرمند ۹۵

۵-۳-۴- الگوی رودخانه‌ای هیرمند و اختلافات مرزی ایران و افغانستان ۹۷

۵-۳-۴-۱- وضعیت بهره‌برداری از آب هیرمند در افغانستان ۱۰۲

۵-۳-۴-۲- وضعیت بهره‌برداری از آب هیرمند در ایران ۱۰۳

۵-۳-۴-۳- دلایل کاهش آب هیرمند ۱۰۳

۵-۳-۴-۱۰- نقش کمک‌های کشورهای خارجی در پروژه هیرمند ۱۰۴

فصل ششم رودخانه‌های مرزی شمال جمهوری اسلامی ایران (اترک و ارس) ۱۰۷

۶-۱- حوزه‌ی رود اترک ۱۰۸

۶-۱-۱- ژئومورفولوژی و زمین‌شناسی اترک ۱۰۸

۱-۲-۶- هیدروپلتیک و قوانین مربوط به رود اترک	۱۰۹
۱-۳-۶- جغرافیای تاریخی و رژیم حقوقی اترک	۱۰۹
۲-۶- (جغرافیای طبیعی ارس)	۱۱۶
۱-۲-۶- مختصات جغرافیای	۱۱۶
۲-۲-۶- هیدروپلتیک رودخانه ی مرزی ارس	۱۱۸
۲-۲-۶- معبات رودخانه ی ارس	۱۱۹
۲-۴-۶- توپوگرافی و مورفولوژی رودخانه ی ارس	۱۱۹
۳-۶- شیوه تعیین تحدید حدود در رودخانه ارس	۱۲۰
۱-۳-۶- قرار دای مرزی	۱۲۰
۲-۳-۶- تحدید حدود مرز روی ارس	۱۲۱
۴-۶- جزایر	۱۲۴
۵-۶- تناسب یا عدم تناسب، بوه تعیین مرز در ارس	۱۲۵
۶-۶- فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و مسائل جانشین	۱۲۶
فصل هفتم رودخانه های مرزی غرب جمهوری اسلامی ایران (اروند رود)	۱۲۹
۱-۷- حوزه ی روخانه ی اروند رود	۱۳۰
۱-۱-۷- هیدرولوژی و ویژگی های جغرافیایی اروند رود	۱۳۰
۲-۷- مرزهای ایران و عراق	۱۳۳
۱-۲-۷- پروتکل ۱۹۷۵ الجزایر	۱۳۳
۲-۲-۷- سوابق تاریخی	۱۳۳
۳-۲-۷- بررسی و تجزیه و تحلیل عهدنامه	۱۳۶
۳-۷- رژیم حقوقی اروند رود	۱۴۰
فصل هشتم جمع بندی مباحث کتاب	۱۵۳
تجزیه و تحلیل	۱۵۴
مروری بر برخی پیش بینی نهاد های بین المللی در خصوص مصرف آب در جهان	۱۵۵

۱۵۵	رویه های قضایی
۱۵۷	تصمیمات متخذه در نهادها و کنفرانسهای بین المللی
۱۵۹	اقدامات سازمان ملل متحد
۱۶۳	سیاست های کلی منابع آب
۱۶۶	کانالیزه کردن رودخانه
۱۶۸	کتابنامه

پیشگفتار

اهمیت روز افزون و فزاینده آب در عرصه‌های گوناگون حیات جمعی به حدی بدیهی و مبرهن است که به نرات می‌توان گفت هیچ تمدن و تجمعی را بدون وجود یک منبع حیاتی نمی‌توان در عرصه‌ی تاریخی پیدا نمود. تمدنهای بزرگ تاریخی همه در کنار یک منبع آبی، رو به توسعه و ترقی گذارده‌اند. مصر باستان، نیل را در کنار خود داشته، بابلها در کنار دجله و فرات و ایرانیان در کنار رودهای چرخ و اروندرود می‌سیرند ... و قناتهای شگرف راه کمال و توسعه خویش را طی کرده‌اند. خداوند در قرآن می‌فرماید: «و الله تعالى من السماء ماء فاحيا به الارض بعد موتها ان فی ذالک لایه لقوم یسمعون» سوره مبارکه الانعام: ۶۵ فرموده است: و خدا از آسمان باران فرستاد تا زمین را پس از مرگ زنده کند و البته در آن کران قدرت و حکمت الهی بر آنان که سخن بشنوند پدیدار است. خداوند در قرآن کریم بعنوان «الرحمن» ر تنها‌ترین خالق هستی، حیات هر چیز را به آب وابسته دانسته و به صراحت اصل حیات را مداوم آن را بر گرو وجود آب قرار داده است و بدین سان آب مترادف با حیات گردیده است. به همین جهت مسئول علاوه بر تداوم نیاز حیات فردی بشر به آب، نیاز جمعی و گروهی به آب را جلوه ای دیگر از حیات بخشی آب دانست. اگرچه تاریخ نشان می‌دهد که جنگ بر سر منابع آبی رودخانه‌های مرزی عقلا نیست، اما وقوع آن دوران انتظار هم نخواهد بود. زیرا رودخانه‌های مرزی همچنان به عنوان یک منبع اختلافات شدید در سراسر جهان مطرح هستند. این مشکل زمانی افزایش میابد که روابط بین چند کشور حاشیه بر اثر عوامل سیاسی تیره گردد. به‌منظور جلوگیری از تشدید اختلافات باید برخوردی آگاهانه داشت و برای رسیدن به این مقصود باید به شناسایی شاخص‌های بالقوه و ترکیبی از متغیرهای سیاسی-امنیتی، اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی، زیست محیطی پرداخت به منظور توسعه یک مدل جامع برای حوضه‌های مرزی و برای به اشتراک‌گذاری و پیشرفت در حل و فصل مناقشات می‌توان الگوهای متفاوتی تدوین کرد. ایرانیان همیشه با دیده احترام به آب نگریسته‌اند. هنوز هم هر جا

که «آبادان» است و «بیابان»، در پیوند است با آب و آب مایه زندگی. «آب» همراه سه عنصر «آتش» و «باد» و «خاک» نزد ایرانیان از تقدس ویژه‌ای برخوردار است. تقریباً در همه نوشته‌های پیش از اسلام، جایگاه آب در مجموعه آفرینش بسیار حساس است. هرودوت می‌نویسد، ایرانیان در هیچ رودخانه‌ای حتی دست‌هایشان را نمی‌شویند و دست شستن دیگران را هم در آب نمی‌پذیرند و به رودخانه احترام می‌گذارند. استرابون نیز لابد با تکیه بر نوشته هرودوت به همین موضوع اشاره می‌کند. او می‌نویسد که ایرانیان در آب روان شستشو نمی‌کنند و در آب روان لاشه و مردار و روی هم رفته چیزهای ناپاک نمی‌اندازند. البته از گزارشی درباره هخامنشیان داریم، می‌دانیم که داریوش برای ساندن پیراهان سدر، از لبنان به شوش، از آب روان استفاده کرده است. روشن نیست در این رویداد، برای جلوگیری از دزرقاری به آب چه اندیشه‌ای گمارده شده است. نویسندگان پس از اسلام نیز به جا از آب به نام یک پدیده گرانقدر یاد کرده‌اند. نظامی می‌گوید:

چنین گفت بر من به دانش درست ز باران او گشت پیدا سپهر
که جز آب جور نبود از نخست پدیدار آمد از برق او ماه و مهر
زمین شست و بر جای خویش ایستاد ز ماهیتی کز بخار اوفتاد

از تقدس آب نزد ایرانیان همین بس که «میهن» و «زادگاه» و «آب و خاک» می‌نامند.

امروزه، دیدگاه‌های گوناگونی در ارتباط با آب مطرح شده است. قرن «نفت» از نظر منابع استراتژیک، قرن نفت لقب گرفت و قرن کنونی احتمالاً آب نام خواهد گرفت. آب، نفت دو برای بقای نوع بشر و تلاش انسانی حیاتی می‌باشد. هرچند ممکن است بتوان از سوخت‌های جایگزین بجای نفت استفاده کرد ولی برخلاف نفت، آب جایگزینی ندارد. در سراسر تاریخ بشر، دسترسی مطمئن به آب یک شرط اساسی برای توسعه اجتماعی، اقتصادی، و پایداری فرهنگی تمدنی بوده است. یک ضرب‌المثل معروف بیان می‌کند که: «آب جوهر زندگی است» که گواه اهمیت بالایی از آب در بقای جامعه انسانی است (خلج، ۲۰۱۲: ۱). از کل آب مصرفی در سطح جهان هرساله به طور میانگین حدود ۷۰٪ در بخش کشاورزی، ۲۳٪ در بخش صنعت و ۸٪ نیز به مصارف خانگی می‌

رسد. براساس مطالعات گروهی از دانشمندان تعداد حوضه‌های رودخانه‌های بین‌المللی از ۲۱۴ در سال ۱۹۷۸ به ۲۶۳ مورد در سال ۲۰۱۲ رسیده است که ۴۵/۳ از سطح زمین به استثنای قطب جنوب را در بردارند که ۵۰٪ از جمعیت جهان نیز در این حوضه‌های آبریز مشترک زندگی می‌کنند (حاجت، ۱۳۸۷: ۳۷). نقشه جهان بیانگر عدم انطباق مرزهای سیاسی با حوضه‌های آبریز است که با توجه به اینکه جمعیت جهان در طول صدسال گذشته ۳ برابر شده است و تقاضا برای آب به بیش از ۷ برابر رسیده است، این مساله رقابتها و منازعاتی را برای بهره‌برداری هرچه بیشتر از آب بدنبال داشته است. با عنایت به تحولات اقلیمی و اقتصادی، اجتماعی در سطح جهان، تا اواسط قرن حاضر مردم جهان با بحران مواجه خواهند شد. وضعیت جهان به گونه‌ای است که در حال به رسمیت شناختن کمبود آب شرب است. حرکت است. به همین دلیل به منظور مدیریت و کنترل نظارت بر رودخانه‌های مرزی با نون بیش از ۳۸۰ بیانیه و کنوانسیون و ۳۰۰ معاهده بین‌المللی تدوین شده است. در طول ۲۰ سال گذشته، آب قریب الوقوع بوده است هیچگاه بشر گمان نمی‌کرد، جهانی که دوسوم آن را آب فراگرفته است روزی گرفتار بحران بی‌آبی شود. بنابراین کمیابی آب باعث امنیتی و سیاسی شدن آن می‌شود که بسیاری از اکولوژیکی و هیدروپلیتیکی آن می‌تواند، در تبادل ارگانیکی جمعیت کشورهای حوضه و پدیده مهاجرت و ناامنی بسیار قابل توجه و مهم باشد (عسگری، ۱۳۸۱: ۱۳). در واقع تاریخ با نمونه‌های بسیاری از اختلافات بر سر آب در نقاط مختلف جهان روبرو است. در حال حاضر تقریباً در هر قاره یا منطقه‌ای از جهان موضوع آب در دستور کار سیاستمداران قرار گرفته است: راین و دانوب در اروپا، اردن و فلات شرقی و میانه، گنگ در جنوب آسیا، نیل در آفریقا، کلروداو ریوگراندا در آمریکای شمالی و سیردریو آمودریا در آسیای مرکزی (ECSP, 2004: 10, Wolf, 2005: 84). در مناطق خشک و نیمه خشکی که رودخانه‌ها مرز ملی کشورها را تشکیل می‌دهند به طور بالقوه این مناطق مشتعل برای درگیری هستند (Grossman, 2004: 2). اولین جنگ بر سر آب ۲۷۰۰ سال پیش روی داد زمانی که آشور بانی پال بعنوان بخشی از استراتژی خود در مقابل اعراب جنگ بر سر آب و چشمه را بوجود آورد (فروغی، ۱۳۸۲: ۱۷۵). اگرچه تاریخ نشان می‌دهد که جنگ بر سر منابع آبی رودخانه‌های مرزی عقلائی نیست، اما وقوع آن دور از انتظار هم نخواهد بود. زیرا رودخانه‌های مرزی همچنان به عنوان یک منبع از اختلافات شدید در سراسر جهان مطرح هستند. این مشکل زمانی افزایش میابد که روابط

بین چند کشور حوضه بر اثر عوامل سیاسی تیره گردد. به منظور جلوگیری از تشدید اختلافات باید برخوردی آگاهانه داشت و برای رسیدن به این مقصود باید به شناسایی شاخص‌های بالقوه و ترکیبی از متغیرهای سیاسی-امنیتی، اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی، زیست محیطی پرداخت به منظور توسعه یک مدل جامع برای حوضه‌های مرزی و برای به اشتراک‌گذاری و پیشرفت در حل و فصل مناقشات می‌توان الگوهای متفاوتی تدوین کرد.